

ЕКОНОМІКА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ І ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

УДК911.3/4УК/:

ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВЕЛИКИХ МІСТ ЯК ОБ'ЄКТ СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

М.Г.ІГНАТЕНКО – д.геогр.н., професор,
І.А.ДОНЕЦЬ – аспірант, Херсонський ДАУ

Екологія і економічний зріст – це той фундамент, на якому ґрунтується майбутнє України. Тому ринкові відносини в економіці повинні неодмінно супроводжуватися вдосконаленням відносин суспільства з оточуючим середовищем. Повною мірою це стосується дослідження названих проблем на рівні великих міст. Відмінності у рівні економічного розвитку окремих міст та регіонів ускладнюють з однієї сторони екологічні проблеми, з іншої - зумовлюють особливу стратегію їх вирішення на основі обґрунтування концепції розвитку та розміщення продуктивних сил в умовах, що склалися. Вона включає, насамперед підвищення людського фактору серед пріоритетів розвитку, посилення соціальної оцінки результатів праці та їх впливу на довкілля.

Екологізація економіки на всіх рівнях призвела до необхідності розробки суспільно-економічного підходу до аналізу господарських процесів, які відбуваються у великих містах:

- вивчення територіальної концентрації галузей промисловості і інфраструктури з позицій не тільки економічної, але й екологічної доцільності;
- дослідження екологічних проблем розвитку виробництва та інших видів діяльності;
- оцінка екологічного стану природних ресурсів міського середовища та його динамки;

– оцінка екологічного стану міських споруд та їх аналіз як екологічних характеристик життєдіяльності та відтворення населення;

- аналізу екологічних чинників продуктивності праці;
- оцінка екологічної ефективності природоохоронних заходів;
- обґрунтування економічного механізму екологічно безпечного формування міста;
- розробка концепції екологічної освіти та культури населення.

Різноманітними є підходи до вирішення названих завдань. Вони ґрунтуються на соціально-економічному, історичному, екологічному, еколого-економічному, ландшафтному підходах до вивчення міст як складного суспільно-господарського-природного утворення. Рівень розробки кожного з підходів до вивчення екологічних проблем потребує удосконалення, у зв'язку з чим треба говорити про доцільність наукових пошуків для вироблення єдиної методичної бази суспільно-економічних досліджень екології міста. Очевидно, для вибору найбільш дійових, результативних методологічних і методичних напрямків досліджень необхідно усвідомити особливості, зміст, важливість, рівень небезпечності екологічних проблем, характерних для того або іншого міста.

Значення великих міст у виникненні та вирішенні екологічних проблем повинно розглядатися принаймні в трьох аспектах:

1. Як певне, джерело екологічної небезпеки.
2. Як джерело засобів подолання цієї небезпеки.
3. Як джерело формування нових суспільних інтересів та потреб, включаючи відношення до довкілля.

Загалом існують різні точки зору на зміст екологічних проблем. Зокрема виділяють слідуєчі складові глобальної екологічної проблеми, які характерні і для великих міст: проблеми забруднення повітряного басейну; проблеми водоспоживання та використання вод ; проблеми якості води; проблеми забруднення та деградації земель; проблеми рослинного та,; тваринного світу.

Інша велика група проблем стосується екологічних особливостей розвитку та розміщення провідних галузей господарства і видів діяльності. Вони розглядаються у розрізі галузей діяльності на рівні підприємств; джерел забруднення та його характеру; на рівні інгредієнтів-забруднювачів та класу їх небезпечності; відходів, їх знешкодження або повторного використання; радіаційне забруднення, транзитне забруднення.

Третя група екологічних проблем стосується екології людини. Мова йде про стан здоров'я, тривалість життя, умови життєдіяль-

ності у зв'язку з екологічними чинниками. Поряд з незаперечними перевагами (комфортно житло, широкі можливості освіти, роботи, творчості, обслуговування), життя у місті має і негативні сторони. Мова йде про необхідність тривалого перебування у міському транспорті і специфічну транспортну втому; прискорений ритм життя в поєднанні з гіподинамією; відірваність міських жителів від природи; перебування в антропогенно зміненому середовищі, яке має у ряді випадків низьку екологічну якість природних компонентів.

Ретроспективний аналіз еволюції міст і міського способу життя у нашій країні свідчить, що гіпертрофований ріст виробництва у 30-ті роки призвів до значних негативних змін. Багатьма вченими і практиками того періоду міські жителі розглядалися як робоча сила, додаток виробництва, всі потреби якого повинні зводитися до елементарного комунально-побутового самообслуговування. Розроблялися принципи усупільнення всіх сторін життя, ліквідації міст як таких і будівництва промислових гігантів (Ларін О., Сабсо-вич В., Охитович М., 1930). В результаті в нових промислових центрах були створені потужні промислові зони, що супроводжу-валася:

- руйнуванням приміських ландшафтів в результаті розмі-щення підприємств на значних територіях;
- будівництвом підприємств в центральній історичній частині міст з повільною деградацією останньої ;
- без контрольним ростом міських земель і, як наслідок, збі-льшенням протяжності міст;
- відокремленням селібетних зон від рік і рекреаційних зон промисловими підприємствами;
- зниженням рівня життя із-за притоку сільських жителів ;
- зниження забезпечення міських жителів зеленими наса-дженнями

Ці негативні наслідки проявилися уже як сформовані особли-вості в наш час. Крім того, ситуація ускладнилася подорожчанням інженерного обладнання; складністю комунального обслуговуван-ня, матеріало-, водо-, і продовольчого постачання. В цілому мож-на говорити про виникнення абіологічних тенденцій у способі жит-тя міського населення. Це проявляється в зменшенні кількості тру-дових ресурсів і зниженні продуктивності праці; в збільшенні нер-вово-емоційного навантаження; у підвищених вимогах до здоров'я в умовах роботи з новою технікою і технологіями, при освоєнні нових напрямків НТР. До цього треба додати ріст кількості наро-дження дітей з негативними змінами на генному рівні, патологією

розвитку, нервово-психічними захворюваннями та розумовою відсталістю. Сьогодні у світі 3% дітей народжується розумово відсталими, до 10% дітей страждають природженими формами інтелектуальної недостатності /1,с.63/.

Абіологічні тенденції в умовах життя міських жителів пов'язані, в основному, з забрудненням природного середовища ксенобіотиками (чужорідними для біосфери хімічними речовинами), фізичним та біологічним забрудненням. Вони посилюються також в результаті того, що праця стає все більше "операторською", цілодобовою або з високим коефіцієнтом змінності, що пред'являє по відношенню до організму підвищені вимоги, викликані перебудовою добових біоритмів людини.

Абіологічний характер життєдіяльності проявляється навіть в умовах відпочинку, вільного часу. Наприклад, встановлена залежність тривалості життя людей від площі зелених насаджень в розрахунку на одного жителя /2,с.35/. Життя продовжується тому, що люди бачать зелень. Якщо врахувати, що майже 90% всієї інформації про довкілля людина одержує від здорових відчуттів, то вірогідність зробленого висновку може бути достатньо високою.

Складовою частиною суспільної мудрості, передової культури стає екологічна свідомість. Вона поєднує відношення до природи та знаннями про об'єктивні закономірності її розвитку. Екологічна свідомість може бути розвинутою, науковою, правильною, але и консервативною, відсталою. Мова йде про бездумну загазованість атмосфери, скидання відходів переробки нафти в місця нересту риби, вирубки парків, садів, лісів, а також потреби в алкоголі, курінні, необґрунтоване споживання ліків.

Все частіше в нашій країні і за кордоном оцінюється не тільки природне середовище міст, але и вся сукупність умов життя населення – якість життя. Так фірма "Ренд Макнеллі" ранжувала міста США по таких групах показників: клімат, житло, охорона здоров'я, культура, злочинність, транспорт, освіта, рекреація, економіка /3,с.296/.

Таким чином, дослідження медико-демографічних і соціально-екологічних проблем в екології міст уявляються суттєвими. Поглиблений аналіз природного і механічного руху міського населення з виявленням основних причин його міграцій і смертності може стати джерелом нових соціально-економічних знань.

Новою і практично нерозробленою постала в Україні проблема забезпечення екологічної безпеки населення в умовах формування ринкових відносин. Останні, сприяючи розвитку демократії, зросту економічної ефективності, не завжди вписуються в

екологічні цикли біосфери. Ринкові відносини – це відносини між людьми, і не завжди ясно, які принципи ринку перенести на відносини в системі "суспільство – господарство – природа місто" для взаємної вигоди.

Як відомо, невід'ємний атрибут ринку – товар. В західних країнах одним з найпотужніших джерел побутового сміття є упаковка, за допомогою якої товар "вбирають", рекламують і вручають покупцеві, який в кінцевому рахунку сплачує її вартість. Упаковка товарів – четверта за обсягом індустрія в США. Вона використовує біля 50% всього вироблюваного скла, біля 50% всього паперу, біля 40% всього алюмінію, стільки ж пластику, біля всієї сталі /3,с.296/.

Крім того, конкуренція, вимоги ринку вимагають від продукції яскравого "товарного" виду, упаковок, які б дозволяли довго зберігати, безпечно перевозити товари. Ці вимоги нерідко задовольняються також за рахунок використання екологічно небезпечних складників або ж прийомів.

Серед позитивних прикладів – раціональне використання земельних, водних ресурсів, чистота міст, ландшафтне планування, проектування и архітектура, утилізація або повторне використання відходів, створення технопарків, раціональна організація та розміщення виробництва, рух за екологічно чистою продукцією, пропаганда високої екологічної культури.

Тому вирішення екологічних проблем в умовах становлення ринкової економіки передбачає оцінку можливостей всебічного використання та впровадження досвіду зарубіжних країн у вирішенні екологічних проблем довкілля, зокрема міст. Мова йде про екологічні важелі управління природокористуванням. Основними складниками економічного механізму управління екологічною безпекою, які можна використати в умовах України, є наступні:

– субсидії (прямі або непрямі) на державні екологічні проекти, на компенсацію частини ризику, на екологічні цілі населенню, дотації на екологічну досконалу продукцію;

– інструменти системи кредитування (пільгові або дискримінуючі) за напрямками діяльності: на джерела забруднення, на використання ресурсів, на інвестиції;

– екологічні платежі: на викиди шкідливих речовин; захоронення (складування) шкідливих речовин; на фізичні види забруднення (шум, електромагнітне);

– цінові інструменти (програмування, регулювання, стимулювання);

- виплати за збереження (досягнення) певних екологічних результатів (наприклад, за збереження лісів, боліт та ін.);
- продаж екологічних прав: на викиди, на продаж, на діяльність;
- ринкові сертифікати: екологічні квоти, екологічні дозволи;
- негрошове сприяння виходу на ринок: екологічним торговельним операціям; розширенню екологоорієнтованих факторів економіки;
- екологічне страхування: видів діяльності; підприємницького ризику; еколого-економічних наслідків.

Загалом же, в різних країнах використовувалося з екологоза-хисною метою 153 різноманітних важелі, з них: 81 різних штрафів, 41 – субсидій, 31 – заходів іншого характеру (4,с.32). Теоретико-методологічне забезпечення вибору економічної стратегії раціонального природокористування та оптимізації екологічних аспектів стану довкілля здійснюється на основі принципів неокласичної теорії, теорії зовнішніх ефектів. В рамках останньої устанавлюється певний зв'язок між ринком та екологічним стимулом виробництва. Так, зовнішній ефект має місце, коли діяльність одного підприємства викликає додаткові видатки або прибутки у іншого, за які одне підприємство нічого не платить, а інше – не одержує ніякої компенсації. Наявність таких вигравів і втрат, які не "проходять" через ринковий механізм, веде до розходження між суспільними та приватними оцінками екологічних аспектів діяльності. Тому зовнішні ефекти включаються в ринкову економіку через складну систему різноманітних плат.

Нарешті, згідно загальної наукової теорії розвитку систем будь-яких типів, видів, таксонів (фізичних, біологічних, соціальних) необхідно звернути увагу на фактори невизначеності у функціонуванні міст як екологічних систем та виникненні екологічних проблем.

Уявляється, що фактор невизначеності посилюється у відповідності до ускладнення структури (організації) системи, збільшення і поширення їх зв'язків, отже, посилення відкритості та доступності зовнішнім впливам. Відкрито функціонуючим системам притаманний також феномен самоорганізації. Навіть чітко спрямоване управління та регулювання ними дають не завжди бажані наслідки. Проблема факторів невизначення у виникненні екологічних проблем визначається непередбаченими наслідками перебудови господарського механізму (перетворення детермінованих у минулому значень найважливіших економічних нормативів у вірогідні); поширення договірних та взаємозалікових форм госпо-

дарських зв'язків; невизначеність цін; невиконання намічених планових показників; недостатній рівень керівництва; соматичні показники населення у вимогах до екологічної обстановки; коливання та непередбачені явища погоди; катастрофи. Збитки, які приносить дія цих та інших факторів невизначеності - величезні. Однак вони можливі завдяки недооцінці невизначеності в практиці у практиці екологічною безпекою, а також відсутності засобів її кількісного аналізу. Головними напрямками ліквідації або зменшення дії факторів невизначеності в екології міст мають бути: врахування факторів невизначеності в екологічних оцінках, аналізах та прогнозах; визначення впливу того або іншого фактору, їх сукупної дії у виникненні екологічних проблем; обчислення ймовірних збитків; перехід від факторної моделі розміщення продуктивних сил до ринкової.

Враховуючи специфіку суспільно-економічних досліджень, необхідно зупинитися на територіальному проявленні екологічних проблем. Найбільш результативний і поширеними прийомами територіальної організації суспільної життєдіяльності для вирішення соціально-екологічних проблем, у т.ч. на рівні міст, в еколого-економічне (еколого-господарське), соціально-екологічне районування та зонування території, визначення елементів опорного каркасу, елементів територіальної структури, які б характеризували напруженість екологічної ситуації і, таким чином, вказували територіальні пріоритети її вирішення.

Всебічний аналіз екологічних проблем, їх сутності на рівні великого міста дозволяє систематизувати їх у вигляді слідуючих найважливіших груп:

а) проблеми забруднення, руйнування, деградації природних компонентів довкілля - повітря, води, ґрунтів, рослинного і тваринного світу, погіршення гідрогеологічних і кліматичних умов, руйнування природно-територіальних комплексів(ПТК), або ландшафтів у цілому;

б) екологічні проблеми розвитку та розміщення галузей матеріального і нематеріального виробництва;

в) екологічні проблеми населення: його здоров'я, продовжуваності життя, якості середовища життєдіяльності;

г) екологічні проблеми територіальної організації суспільної життєдіяльності;

д) проблеми невизначеності у виникненні, розвитку, направленості, наслідках тих або інших екологічних ситуацій, явищ, процесів;

е) проблеми управління, економічного механізму координації екологічних відносин в умовах становлення ринкової економіки.

Дослідження та вирішення кожної з названих груп проблем потребує певних, як уже вказувалося, підходів, прийомів та концепцій.

Разом з тим очевидно, що всі екологічні проблеми великого міста тісно пов'язані та взаємозалежні між собою. Центральною з них є проблема екології населення. Тому критерієм вирішення всіх екологічних проблем є покращення екології людини та середовища життєдіяльності на рівні виробництва (діяльності), соматичних особливостей, споживання, здоров'я, освіти, культури, рекреації, естетики довкілля. Найбільш результативно дозволяв вирішувати проблеми екології великого міста концепція екосистеми, яка поєднує переваги системного та територіального підходів в аналізі всіх проблем як певних системних відношень, які виникають між складниками екосистеми міста: господарством – природою – населенням – міською забудовою тощо.

Література:

1. Дубинин Н.П. Загрязнение окружающей среды мутагенами и наследственность человека//Проблемы взаимодействия общества и природы. М., 1991.-59,72.
2. Реймерс Н.Ф. Экология человека: основные проблемы//Проблемы природоохранного просвещения.-Новосибирск, 1980. с.31-51.
3. Топчиев А.Г. Геоэкология. Географические основы природопользования. - Одесса: Астропринт, 1996. - 392с.
4. Международный регистр потенциальных токсических химических веществ. - Женева: ЮНЕП, 1992. - 32с.